

TEMA BROJA

LOGIKA

Arhe XVII, 34/2020
UDK 16 Hegel G.W.F.
DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2020.34.7-25>
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

MINA ĐIKANOVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

LOGIČKI PRINCIP SLOBODE HEGELOVO ZASNIVANJE LOGIKE

Sažetak: U radu se istražuje Hegelovo zasnivanje logike kao ontologike. Prikazujući ključne stanice samorazvoja duha u logici, Hegel u isto vreme trasira put kojim će duh prolaziti u svakoj od vlastitih manifestacija. Otuda je odnos između nužnosti i slobode u logici konstitutivan za odnos između nužnosti i slobode – apstraktnog i konkretnog, bitka i trebanja – u čitavom filozofskom sistemu.

Ključne reči: Hegel, logika, sloboda, nužnost, bitak, bit, pojam, ideja

Dve velike tradicije podele filozofije – platonovska i aristotelovska – imaju oprečan odnos prema logici. Posredovana stoičkom intervencijom, Platonova podela na fiziku, etiku i logiku opstala je do modernog vremena jer, kako Kant primećuje, „odgovara prirodi stvari“. S druge strane, Aristotelova sistematizacija znanja na teorijska,

---

¹ E-mail adresa autorke: mina.djikanovic@ff.uns.ac.rs

praktička i poetička uopšte ne podrazumeva logiku kao jedan od elemenata, jer je logika uistinu preduslov da bilo kakvo smisleno saznanje uopšte bude moguće te stoji pre svake podele. U Hegelovoj filozofiji su na izvestan način održane obe tradicije. S jedne strane, celina Hegelovog filozofskog projekta razlaže se na nauku logike, filozofiju prirode i filozofiju duha. S druge strane, ontologika je apstraktni modus egzistencije duha koji se konkretizuje u svakoj od filozofskih znanosti.

Na mesto stare metafizike Hegel postavlja logiku kao „pravu metafiziku“. Njegova nauka logike nije razumska zbirka stavova o „istinitom i valjanom mišljenju“ već čisto spekulativna filozofija. Logika je *ontologika*. Hegel kaže da je već kritička filozofija preinačila metafiziku u logiku, ali je, „u strahu od objekta“, subjektivirala logičke odredbe². Logičke odredbe on shvata u isto vreme kao subjektivne i objektivne, jer ono objektivno i ono subjektivno su elementi duha: jednako mu pripadaju i jednako su jednostrani ako nisu uzajamno posredovani. Hegelova koncepcija logike odredila je neke od bitnih tokova potonje filozofije³. Na podsticajima Hegela, bit logičkog nije se više mogla tražiti u okvirima aristotelovske formalne logike, ali ni aristotelovske metafizike⁴.

Logiku čini „izlaganje boga kakav je on u svojoj večnoj suštini pre stvaranja prirode i jednog konačnog duha“⁵. Ona ima zadatak da pokaže kako se ono duhovno od najapstraktnijih odredbi kreće ka

---

² Hegel, *Nauka logike*, I tom, BIGZ, Beograd 1987, str. 54.

³ Kao primer može poslužiti istraživanje mogućnosti da se Marksovo delo *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* tumači iz perspektive Hegelove *Nauke logike* (Up. Uchida, H., *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, Routledge, London and New York 1988). O vezi kategorijalitetu *Nauke logike* s Marksovim *Kapitalom* vidi: Dussel, A., Enrique, D., "Hegel, Schelling and Surplus Value" in *International Studies in Philosophy*, 38/2006, pp. 59-69.

⁴ Ne možemo se složiti s Markuzeom da je Hegel „naprosto nanovo interpretirao temeljne kategorije Aristotelove *Metafizike* i nije izmislio nove“ (Marcuse, *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987, str. 110). Taj je stav plauzibilan samo u onom domenu u kome Hegel zbilja nije smatrao nužnim da „izmišlja“ nove kategorije, ali nikako nije reč o tome da je on samo nanovo interpretirao aristotelovske kategorije. Hegel naprosto nije metafizičar, ni u smislu Lajbnic-Volfove ni u smislu Aristotelove metafizike.

⁵ Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 53.

najkonkretnijim i da u sferi čistog mišljenja prikaže isti onaj put koji duh prelazi u sferi prirode i sferi vlastitog samorazumevanja kao duha⁶. U onom logičkom (metafizičkom) duh još ne poznaje sebe *kao* duh, premda je nauka logike izložena sa stanovišta apsolutnog znanja kao potpunog samosaznanja duha. Nauka logike – kao nauka – već jeste apsolutno znanje, ali apsolutno znanje koje s punom svešću o vlastitom pređenom putu ponovo polazi od početne stanice tog puta kao najapstraktnije. Te stanice su u isto vreme „večne“ ontološke kategorije, ali i svojevrsna povest metafizike⁷.

Objektivna logika, kao prvi deo nauke logike, stupa na mesto nekadašnje ontologije. Logika se od objektivne kreće ka subjektivnoj, od istraživanja bitka ka biti i pojmu. To u isto vreme označava kretanje od pred-kantovske metafizike do Hegelovog stanovišta. Drugim rečima, logičko samokretanje je samokretanje od nužnosti ka slobodi, tj. od slobode koja sebe ne razume kao slobodu – te se stoga pojavljuje sebi kao nužnost – do slobode koja zna sebe kao slobodu i ništa osim slobode. Istinsko mesto slobode jeste pojam: Hegel doslovno kaže da je pojam carstvo *subjektiviteta* ili *slobode*⁸.

---

⁶ Marks prigovara Hegelu da je pao u iluziju da „realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebe udubljuje i iz sebe samog kreće, dok je metoda penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reproducira ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postanja samog konkretnog“ (Marx, K., *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije*, Naprijed, Zagreb 1977., str. 27).

⁷ Up. Pinkard, T., *German Philosophy, 1760-1860. The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, New York 2002. p. 248.

⁸ Hegel, *Wissenschaft der Logik*, II, Bd. 6, S. 240. „Pojam ima dvostruku funkciju. On obuhvaća prirodu ili bit nekog predmeta i time predstavlja njegovu istinitu misao. U isto vrijeme, on se odnosi na aktualno ozbiljenje te prirode ili biti, na njezino konkretno opstojanje“ (Marcuse, H., *Um i revolucija*, str. 35). Odnosno: „Pojam? pokazuje ova dva aspekta: (1) opšti, ili, u kontekstu *Logike*, jednakost u sebi kroz sve razlike; i (2) pojedinačni, pod kojim misli razlike ili određenosti koje pojam implicira (Henrich, D., *Between Kant and Hegel*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2003, p. 322).

Logika počinje od čistog bitka koji je isto što i čisto ništa⁹: gola apstrakcija bez ikakvih određenja, puka jednakost sa samim sobom koja tek u posredovanju postiže vlastitu višu istinu. Kao takav, bitak je čista nužnost ili apsolutna objektivnost. U vlastitom samorazvoju se bitak kreće od potpune neodređenosti ka određenosti koja jeste sloboda, jer je određivanje slobodno samo-određivanje pojma koji sebe vidi kao bitak, pojma koji još nije postigao svest o sebi kao pojmu. Pojam koji sebe zna kao pojam carstvo je subjektivne logike: subjektivno je ono što sebe zna kao sebe. Tako se pokazuje da je čitava objektivna logika (bitak i bit) samo „genetičko izlaganje pojma“¹⁰. Pojam je istina supstancije, a sloboda istina nužnosti.

Na taj način se pitanje primata bitka nad trebanjem, odnosno, trebanja nad bitkom, postavlja na bitno izvorniji način u odnosu na tradiciju. Hegel je prvi filozof koji postavlja tematsko pitanje o problemu početka u filozofiji¹¹. Započinjanje se ne može razrešiti ako se ne napravi razlika između obične i filozofske svesti, odnosno, temporalnog i ontološkog priusa. Razlikovanjem temporalne i ontološke sukcesije Hegel je uspeo da izbegne perenirajući problem dotadašnje metafizike: kako jednostrano hipostaziranje bitka u pred-kantovskoj filozofiji, tako i jednostrano hipostaziranje trebanja u Kantovom, Fihteovom i – delom – Šelingovom sistemu. Po „redu vremena“, naime, ono nužno je ono „prvo“, početak u apstraktnom smislu. Po redu pojma pak, prvo je ono slobodno. Svako izlaganje počinje od temporalnog početka, ali *sa stanovišta* ontološkog početka. To znači da je izlaganje apsolutne nužnosti kao apsolutnog početka preduzeto sa stanovišta apsolutne slobode kao apsolutnog početka. Na taj način nauka logike prikazuje kategorijalitet slobode u njenom samo-razvoju od apstraktne nužnosti do zbiljske slobode u apsolutnoj ideji.

---

⁹ O početku logike vidi: Janke, W., *Die dreifache Vollendung des Deutschen Idealismus. Schelling, Hegel und Fichtes ungeschriebene Lehre*, Fichte Studien Supplementa, Bd. 22, Rodopi, Amsterdam-NY 2009, p. 131; Henrich, D., *Hegel im Kontext*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1971, SS. 73-95.

¹⁰ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 9.

¹¹ O problemu početka u Hegelovoj filozofiji vidi: Perović, M. A., *Početak u filozofiji. Uvođenje u Hegelovu filozofiju*, IK Vrkatić, Novi Sad 1994.

Isti taj samo-razvoj slobode – ili duha – koji je obrazložen u nauci logike, prikazan je i u filozofiji prirode i filozofiji duha, kao što ga, na svoj način, pokazuje i povest filozofije, ali i povest uopšte¹². „Osnovno načelo“ Hegelove filozofije je *duh* koji uopšte nije načelo, jer je reč o tome da je „neko takozvano načelo ili princip filozofije, ako je istinito, već zato također i lažno, ukoliko postoji samo kao načelo ili princip“¹³. Duh nije princip koji ostaje u temelju znanosti, već istina čitave znanosti i čitave zbiljnosti. Samo načelo, ako treba da bude istinito, mora biti opovrgnuto vlastitim razvojem. Mora ono biti ukinuto kao opšte i apstraktno i iz njega samog se mora razviti ono konkretno kao njegova svrha i istina. Duh nije princip identiteta ili princip identiteta jastva – premda oba jesu duh – već čitav proces koji vodi od početka do rezultata jeste samo-razvoj duha. Nije duh ni samo rezultat vlastitog razvoja, nije samo ono „najviše“, već ceo sistem: „Jer stvar nije iscrpljena u njezinu *cilju*, nego u njezinu *izvođenju*, niti je *rezultat* zbiljska cjelina, nego je on to zajedno sa svojim *postajanjem*; cilj za sebe jest ono neživo opće, kao što je tendencija puko previranje kojemu još nedostaje njegova zbiljnost, a goli je rezultat leš koji je iza sebe ostavio tendenciju“¹⁴. Početak, svrha i put od početka do svrhe jedno su, celina koja je jedina moguća istina. Temeljni stav da je istinito celovito znači upravo to: istina nije „statična“. To nije samo aristotelovska „prvotnost“ celine u odnosu na delove, već princip spekulacije u svom najčistijem obliku. Ne čudi, stoga, što stavovi tzv. obične logike Hegelu nisu bili dostatni¹⁵. Nisu mu bili dostatni ni stavovi njegovih idealističkih prethodnika. Kantu je koncept stvari po sebi onemogućio izvorno zasnivanje logike kao ontologike, jer je rasap koji je ostavio između bitka i mišljenja postao nesavladiv. Ako forme razuma ne mogu biti odredbe stvari po sebi, „onda još manje mogu biti

¹² Ipak, nijedan predmet nema u sebi slobodu i nezavisnost koju ima logika (Up. Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 42, Predgovor drugom izdanju).

¹³ Hegel, *Fenomenologija duha*, Ljevak, Zagreb 2000, str. 17, Predgovor.

¹⁴ *Ibid.*, str. 5.

¹⁵ Kako Hegel navodi, stav u formi suda nije podesan da izražava spekulativne istine (Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 93), odnosno, priroda suda, koja u sebi uključuje razliku subjekta i predikata, razara se spekulativnim stavom (Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, S. 59).

odredbe razuma, kome bi trebalo priznati bar dostojanstvo jedne stvari po sebi¹⁶. Fihte je uvideo ništavnost „aveti“ stvari po sebi i pokušao da umne odredbe izvede iz samog uma, tj. da pusti um da iz sebe izlaže odredbe. Taj pokušaj je bio suštinski onemogućen vlastitim subjektivnim predodređenjem. Konačno, Šelingova filozofija je idejom intelektualnog opažaja samu sebe principijelno zaustavila u zasnivanju filozofije kao znanosti. Neposredni početak, kao „pucanj iz pištolja“ ne uviđa da ne može postojati ništa što u sebi već ne sadrži i posredovanje i neposrednost¹⁷. Početak znanosti je čisti bitak kao jednostavna neposrednost, ali tek rezultat čini apsolutni osnov ili zbiljski početak. Posledica je uzrok vlastitog uzroka! Uzrok prethodi posledici temporalno, ali posledica prethodi uzroku ontološki.

Na taj način se napetost između bitka i trebanja, apstraktnog i konkretnog, materijalnog i duhovnog – konačno, nužnog i slobodnog – postavlja ne kao problem koji treba razrešiti u korist jednog od momenata, već kao *način života pojma* čiji su oni *momenti*. Sam je pojam napetost i protivrečje vlastitih momenata, svaki od kojih višu istinu nalazi u sledećem. Movens ovog kretanja jeste moć negativiteta kao posredovanja neposrednosti. Kao što je bitak gola apstrakcija pa otuda jedini mogući početak nauke (jer „u prirodi početka leži da je on bitak i ništa drugo“¹⁸), tako je i trebanje opet jedan momenat koji *jeste* istina bitka, ali ne i *poslednja* niti čitava istina. Ovo otuda što i u trebanju leži ograničenost, negativitet koji nagoni pojam da se dalje razvija: „Trebanje je u novije vreme igralo veliku ulogu u filozofiji, poglavito u odnosu na moral, a metafizički uopšte takođe kao poslednji i apsolutni pojam o identitetu bitka po sebi ili odnosa prema *samom sebi* i *određenosti* ili *granice*“¹⁹. Hegel ne poriče značaj trebanja, ali poriče njegovu apsolutnost. Premda trebanje ima značenje prevazilaženja ograničenosti, ono samo u sebi opet ima ograničenost, sâmo je konačno.

---

¹⁶ Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 50.

¹⁷ Pravo neposredno znanje je čulna svest, a intelektualni opažaj predstavlja nasilno odbacivanje posredovanja (Ibid., str. 73, 81).

¹⁸ „Der Anfang ist also das *reine Sein*“ (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, I, Werke, Bd. 5, S. 69).

¹⁹ Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 132.

Trebanje ima svoje mesto u sistemu, ali to nije mesto temeljnog načela. Za konačnost vlastite sfere „potpuno se priznaje“, ali zagovornici trebanja kao onog potonjeg ne vide da „u samoj stvarnosti stvar ne stoji tako žalosno sa umnošću i zakonom da bi oni samo *trebalo* da postoje“²⁰. Ono što je umno jeste zbiljsko, ne tek nešto što treba da bude, a nije. Bitni karakter trebanja kod Kanta i Fihtea sadržan je upravo u tom *još-nije*, ali i u stavu da to što još nije nikada ne može ni biti, ili bar nikada ne može biti u potpunosti. Na taj način, po Hegelovom sudu, trebanje opstoji kao neko apstraktno prevazilaženje koje se samo ne prevazilazi, već opstaje kao „rđava beskonačnost“. Takva beskonačnost povezana je s onim konačnim te je i sama konačna²¹. Trebanje je način posredovanja i time prevazilaženja bitka, ali nije njegova najviša istina. Drugim rečima, trebanje nije sloboda koja sebe *zna* kao slobodu, već konačnost slobode u rđavoj beskonačnosti stremljenja. To je sloboda koja je nezbiljska i u čijem pojmu leži to da ne može biti zbiljska. Rasprava o trebanju još pada u nauku o bitku, tek se s idejom apsolutne indiferencije prelazi u nauku o biti. Odnosno, apsolutna indiferencija – Šelingovo poimanje apsoluta – jeste poslednja odredba bitka pre nego što se sam bitak preobrati u bit (Wesen) kao svoju višu istinu. U tom kontekstu Hegel i ističe da je jedino pravo opovrgavanje spinozizma druga knjiga *Nauke logike*²²: upravo zato što pokazuje da stanovište supstancije nije najviše stanovište. Stvar proizilazi iz temelja²³ i utoliko je ona njegova istina, a on u njoj ostaje očuvan kao prevaziđen. Bit je viša istina bitka, ali i bit ima vlastitu višu istinu. Ona se mora pojaviti, ospoljiti, jer je zbiljnost jedinstvo biti i egzistencije. To znači da ono apsolutno nisu ni bitak ni bit, već njihovo apsolutno jedinstvo: pojam. Pojam je manifestacija biti koja je postala potpuno slobodna.

---

²⁰ Ibid., str. 135.

²¹ Ibid., str. 141.

²² Ibid., str. 13.

²³ Hegel, *Nauka logike*, II tom, str. 91. Ovaj stav je srodan Šelingovom razumevanju odnosa između temelja egzistencije i same egzistencije. O kritici Šelinge u nauci o biti vidi: Cirulli, F., *Hegel's Critique of Essence. A Reading of the Wesenlogik*, Routledge, New York and London 2006, p. 73 et passim.

Pojam je stanovište istinske slobode. U njemu su prevaziđeni apstraktnost bitka i dvostrukost biti. Čista nužnost bitka se u vlastitom samo-posredovanju pokazala kao delimična nužnost i time kao delimično slobodna bit. Tek kao bit koja egzistira, koja je vlastitu slobodnost potvrdila izlaganjem sebe, tj. tek *kao pojam*, bitak ima vlastitu zbiljsku istinu: „Tako je pojam *istina* supstancije, i pošto je *nužnost* određeni način odnosa supstancije, to se *sloboda* pokazuje kao *istina nužnosti* i kao *način odnosa pojma*“²⁴. Na taj način je postignuto jedinstvo objektivnog i subjektivnog, supstancije i subjekta (pojma), a – prema *Fenomenologiji duha* – „sve stoji do toga da se ono istinito shvati i izrazi ne kao *supstancija* nego isto tako kao *subjekt*“²⁵. Supstancija *jeste* istinita, ali ona *nije* sva istina, nije istina kao celina. Stoga Hegel navodi da je Spinozin sistem, kao stanovište supstancije, „savršeno istinit“, ali on nije najviše stanovište. Njegova neistinitost ogleda se u tome što pretenduje da bude najviše stanovište²⁶. Može se reći da to važi i za stanovište trebanja kao svojevrzne desupstancijalizovane supstancije: trebanje se postavlja kao bitak naspram bitka, ali takav bitak koji nikada ne može biti zbiljski. Otuda se zbiljska sloboda može tražiti samo u identitetu pojma. Sam pojam je ono slobodno i „u njemu se otvorilo carstvo slobode“.

Čisti pojam je ono apsolutno beskonačno, bezuslovno i slobodno. Moć pojma uopšte Hegel određuje kao razum (Verstand), prevazilazeći na taj način *kantovski* shvaćeno razdvajanje razuma i uma. U predgovoru *Fenomenologiji duha*, Hegel je razum odredio kao najčudnovatiju i najveću, „apsolutnu moć“²⁷. Razvoj pojma pokazuje da on prvo ima karakter *mehanizma*, osnovna odlika kojeg je „tuđost činilaca“. U onome što duh shvata ili čini nedostaju vlastito prožimanje i prisutnost duha:

²⁴ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 10.

²⁵ Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 13, Predgovor.

²⁶ „Ako Hegel referiše na Spinozu, to je zato što kod njega prepoznaje misao da je u apsolutu jedina prava sloboda, za razliku od iluzorne slobode ljudi koji veruju da su gospodari svojih dela jer nisu svesni stvarnih determinacija tih dela” (Nancy, J.-L., *Hegel. The Restlessness of the Negative*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London 2002, p. 67).

²⁷ Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 23. Ta teza nije u sukobu s idejom da je razum kod Hegela uvek obeležje neke nedostatnosti i neuspeha (Up. Jameson, F., *Valences of Dialectic*, Verso, London-New York 2009.).

„Mada njegov teorijski ili praktički mehanizam ne može postojati bez njegove samodelatnosti, nekog nagona i svesti, to ipak u njemu nedostaje sloboda individualnosti, i pošto se ona u njemu ne pojavljuje, takvo delanje izgleda kao neko čisto spoljašnje“²⁸. Mehanizam pripada sferi pojma, on je *pojam* – a ne bitak ili bit – ali pojam koji nije individualizovan te nije svestan vlastite slobode. Mehanizam je zapravo *bitak pojma*. Duhu se njegova vlastita sloboda pojavljuje kao nužnost, kao nešto spoljašnje što određuje njegovo delanje. Iako je duh uvek samodelatan, on u mehanizmu svoju samodelatnost ne vidi kao sopstveni čin i delo, već kao posledicu nekog spoljašnjeg uticaja. Mehanički objekat je „totalitet koji je ravnodušan prema određenosti“. S druge strane, objekat koji ima određenost, a time i odnos sa drugim objektom pripada već *hemizmu*. Hemizam je drugi momenat objektivacije pojma, *pojam* kao *bit*. Viša istina mehanizma je hemizam, a viša istina hemizma (tj. obaju) jeste *svrhovitost*, teleologija. Pojam svrhe je „objektivni slobodni pojam“, pojam koji je prevazišao sve momente svog objektivnog postojanja i postavio ih u svoje jednostavno jedinstvo. Na taj način, pojam se potpuno oslobađa objektivne spoljašnjosti, on vlastitu samodelatnost shvata kao vlastitu i sebe kao sobom određenog. Svrhovitost pretpostavlja razumsku, odnosno, umsku delatnost: „Gde se opaža *svrhovitost* pretpostavlja se neki *razum* kao njen začetnik, dakle, za svrhu se zahteva osobena, slobodna egzistencija pojma“²⁹. Sam um uopšte može se odrediti kao svrhovito delanje³⁰.

Razlika između mehanizma i svrhe je razlika između nužnosti i slobode. Suprotnost delatnog i finalnog uzroka svodi se, po Hegelovom sudu, na pitanje da li je „apsolutna suština sveta“ prirodni mehanizam ili razum koji postavlja svrhe. Hegelovo rešenje te aporije je spekulativno. Kao i kod Kanta, svaki princip ima vlastito područje važenja. Međutim, teleološka regija nije tek još jedna regija zbiljnosti *pored* regije prirodnog kauzaliteta, već viša istina mehanizma, jer je ona sloboda koja sebe zna kao slobodnu. Mehanizam nije neki samosvojni princip koji stoji

²⁸ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 131.

²⁹ Ibid., str. 150.

³⁰ Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 15, Predgovor.

nasuprot teleološkom, nije nešto od njega odvojeno. Mehanizam je sloboda koja sebe *ne zna* kao slobodu te se utoliko pojavljuje kao nužnost prirode. Istinska egzistencija sveta meri se slobodom, a ne nužnošću³¹! Na taj način je omogućena transformacija prirodnog sveta u praktički: „Ključni misaoni prostor razumijevanja prijelaza s prirodnog na praktičko-povijesni svijet za Hegela predstavlja prostor napredovanja od kategorijalitet mehanizma i hemizma prema teleologiji“³². Pojmom svrhe se vraća logicitet kako u prirodu, tako i u delanje. Samo delanje više nije shvaćeno ni deterministički ni indeterministički, već kao umski determinizam koji sebi podređuje i za sebe priređuje determinizam prirode. Svrhom subjektivitet posreduje ono objektivno, odnosno, (raz)um podređuje sebi prirodu, ali ne kao ono od prirode različito, već kao njena viša istina, ono što priroda iz sebe proizvodi po nužnosti pojma. Imanentni logicitet prirode suštinski je logicitet slobode čija kategorijalna određenja obuhvataju i prirodna. Ipak, u konkrekciji života pojma, logicitet prirode i logicitet slobode imaju različite smerove: u prirodi uzrok prethodi posledici, u slobodi posledica prethodi vlastitom uzroku, tj. posledica jeste uzrok svog uzroka, što leži u pojmu svrhe: „Rezultat je samo zato isti kao i početak, jer *početak jeste svrha*“³³.

Teleologija svoj viši princip ima u samoj slobodi. Svrha uopšte je „ono umno u svojoj egzistenciji“³⁴, a konkretno se određuje kao *nagon* da se postavi spoljašnje. U pojmu svrhe se sjedinjuju subjektivno i objektivno: ono objektivno je njena pretpostavka, ali kretanje svrhe usmereno je ka tome da ukine tu pretpostavku – tj. neposrednost objekta – i da objekat postavi kao određen pojmom. Određujući sebe, subjekat svrhe je istovremeno doveden u odnos sa spoljašnjom objektivnošću koju sad treba da izjednači sa svojom unutrašnjom određenošću. Očito je da je u pojmu svrhe usidren pojam trebanja. Za razliku od transcendentalnog pojma trebanja kao rđave beskonačnosti, Hegelov pojam trebanja kao svrhe počiva na posredovanju subjektivnog i objektivnog koje je *ozbiljivo*

---

³¹ Hegel, *Nauka logike*, str. 151.

³² Perović, M. A., *Filozofske rasprave*, Filozofski fakultet, Zagreb 2011, str. 119.

³³ Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 15, Predgovor (*Phänomenologie des Geistes*, S. 26).

³⁴ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 157.

i ozbiljuje se. Trebanje više nije shvaćeno kao apstraktni zadatak prekoračivanja konačnosti koji je po sebi konačan, već upravo ukonačivanje beskonačnosti, zbiljsko posredovanje nužnosti slobodom³⁵.

Svrha je najčistiji izraz subjektivnosti koja se u objektivnosti povezuje sa samom sobom. Da bi se povezala sa onim objektivnim, njoj je potrebno sredstvo, koje je opet neki objekat. Hegel naziva *nasiljem* to što svrha jedan objekat pretvara u sredstvo i uređuje drugi objekat. S druge strane, samo „umetanje“ sredstva (tj. nekog objekta) između svrhe i konačnog objekta određeno je kao *lukavstvo uma*. Kad bi sama svrha stupila u neposredan odnos s objektom koji želi da preinači, ona bi istovremeno stupila u mehanizam ili hemizam i time poništila vlastitu odredbu³⁶. Lukavstvo uma se odražava u tome što um čuva svoju slobodu tako što između sebe kao slobodnog i objektivnog sveta kao nužnog unosi posredujući element, koji je delom nužan – jer pripada svetu objekata – a delom slobodan, jer ga um čini svrhom za svoje potrebe: „U svojim oruđima čovek poseduje moć nad spoljašnjom prirodom, mada joj je, prema svojim svrhama, upravo potčinjen“³⁷. U osnovi, svi objekti na kojima je izvedena neka spoljašnja svrha, svi objekti kojima se ona ozbiljuje, jesu samo sredstva³⁸. Spoljašnja svrhovitost uopšte ima samo *formu* teleologije, budući da nikada ne prevazilazi sredstvo, ne dospeva do objektivne svrhe. Tek kada subjektivnost zaista pređe u objektivnost, odnosno, pojam za sebe u pojam po sebi, nastaje ideja, kao jedinstvo pojma i egzistencije: „Ideja je adekvatni pojam, ono objektivno istinito ili

³⁵ „Um nije samo sloboda da se ukinu nagoni koji se pervertiraju, već je po sebi strukturni preduslov perverzije i stoga mora biti otvoren za ukidanje u celini“ (Lauer, C., *The Suspension of Reason in Hegel and Schelling*, Continuum, London-NY 2010, p. 5).

³⁶ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 162. U svetsko-povesnim okvirima se lukavstvo uma ogleda u tome što um koristi strasti za ostvarenje vlastite svrhe te „ideja ne plaća tribut bitka iz prolaznosti iz sebe, nego iz strasti individuuma“ (Hegel, *Filozofija povijesti*, Bardfin-Romanov, Beograd-Banja Luka 2006, str. 47).

³⁷ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 162.

³⁸ Hegel navodi primer kuće kao svrhe za koju su potrebna određena sredstva, ali koja je po sebi opet samo sredstvo za neku drugu spoljašnju svrhu.

---

ono istinito kao takvo³⁹. Ideja se može odrediti kao unutrašnja, potpuna teleologija.

Ideja je jedinstvo pojma sa samim sobom. Duh koji nije ideja je samo mrtvi duh, „duh bez duha“. U svom potpunom određenju, duh je ideja, tj. jedinstvo pojma i realiteta pojma, ozbiljeni pojam. Tek kada je bitak vlastitim samorazvojem dostigao stupanj ideje, odnosno, tek kada se ono nužno razvilo kao ono slobodno što sebe zna i objektivira kao ono slobodno, bitak je postigao značenje istine. *Nužnost je istinita samo kao sloboda*. Konačnost uopšte počiva na nepotpunosti realiteta, tj. na tome što konačnim stvarima za vlastiti realitet *trebaju* neke druge stvari, sredstva. Otuda je spoljašnja svrhovitost najviši izraz konačnosti. Postavlja se pitanje kako je to uopšte moguće, odnosno, kako je moguće da ideja ne zahvati i ne izrazi vlastitu realnost u potpunosti. Hegelovo rešenje tog problema tiče se sadržine ideje koja je bitno ograničena⁴⁰. Ova ograničenost sadržine nije neki nedostatak ideje, naprotiv. Ona spada u njeno temeljno određenje: iako je ideja jedinstvo pojma i realnosti, ona je isto tako i njihova razlika⁴¹. Samo je objekat neposredno jedinstvo, što znači da bi sama ideja postala objektom ukoliko u sebi ne bi sadržala posredovanje, a time i razlikovanje pojma i realiteta.

Kao ono što u sebi u isto vreme ima jedinstvo i razliku, ideja je *proces*, tj. odnos subjektivnosti pojma za sebe i njegove objektivnosti. Ona nije ništa statično, u sebi završeno i zatvoreno, mrtvo. Ideja je nužno proces, jer je duh nužno proces. Hegel u bitnome prevazilazi pređašnji horizont mišljenja pojma ideje. Nije ideja Kantova stvar po sebi ni Šelingova neo-platonička bit. Ideja po prvi put u povesti dobija značenje zbiljskog bitka, onog koji u sebi sažima i inteligibilno i čulno. Ne treba to shvatiti na Hajdegerov način, kao da Hegel „stvari svog mišljenja daje

---

³⁹ Ibid., str. 171.

⁴⁰ Ibid., str. 173.

⁴¹ „Ideja je ona struktura u kojoj imamo harmonične odnose opšteg i pojedinačnog, ali *dva puta*. U prvoj instanci, harmonični odnos je pod vlašću onog opšteg, ili – što je isto – subjektivnog aspekta odluke. U drugoj instanci, harmonični odnos je pod vlašću onog partikularnog, objektivnog aspekta“ (Henrich, D., *Between Kant and Hegel*, p. 325).

ime bitka⁴². Naprotiv, bitku on daje određenje ideje: u ideji je istina bitka. Ona nije platonovski uzor pojavnog sveta, već sam pojavni svet jeste ideja. Ona nije ni subjektivni produkt ni objektivna paradigma, ideja je jedinstvo subjektivnog i objektivnog koje ima zbiljsku egzistenciju: „Ne samo da subjektivni i objektivni svet treba da kongruiraju s idejom, već su oni sama kongruencija pojma i realnosti“⁴³.

Ideja ima tri osnovna momenta, odnosno, ozbiljuje se u tri vida: kao ideja života, kao ideja spoznavanja i htenja i, najzad, kao apsolutna ideja. Nije reč o kantovskom svođenju umskog na tri ideje, već pre o aristotelovskom razlikovanju regija zbiljnosti. Sama provedba tog razlikovanja kod Hegela bitno je drugačija od Aristotelovog distingviranja teorije, praksisa i poiesisa, ali nit vodilja – razumevanje različitih regija zbiljnosti u punoći njihovih kompleksnosti s obzirom na zajednički princip – ostaje ista. Kod Aristotela je taj princip mišljen na spekulativni način, koji uključuje razlikovanje bića, načina života i životnih ciljeva, delova duše, načina spoznavanja i svrha znanja, tipova istine i heksisa⁴⁴. Međutim, njegovo temeljno stanovište je objektivističko i time metafizičko. U Hegelovoj filozofiji se, pak, dovršava idealistički slom tradicionalne metafizike započet Kantovim kritičkim projektom te je i njegovo stanovište – stanovište ideje kao subjekt-objekta!

Ideja života je *čista ideja* pa je valja razlikovati od života kao kategorije prirode i života kao elementa duha⁴⁵. Život je u logici neposredna ideja ili ideja kao *pojma* ideje koji još nije realizovan po sebi. Ona je subjektivna supstancija koja se objektivira, prvo, kao živi individuum, drugo, kao proces života, treće, kao proces roda⁴⁶. Ovi momenti stoje u spekulativnom odnosu posredovanja opšteg, posebnog i pojedinačnog te je individua rod *po sebi*, ali ne i *za sebe*. S druge strane,

⁴² Up. Hajdeger, M., „Onto-teo-loško ustrojstvo metafizike“ u *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd 1982, str. 58.

⁴³ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 172.

⁴⁴ O tome vidi: Perović, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013, str. 121.

⁴⁵ Ideja života je „Hegelov način spašavanja sveta materije od mehaničkog materijalizma i označavanja organizacije objektivnog univerzuma (ili prirode u najširem smislu)“ (Jameson, F., *Valences of the Dialectic*, p. 77).

⁴⁶ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 179.

rod je „individualnost samog života“, ali ona individualnost koja nije produkt samo pojma života, već zbiljske ideje. Utoliko je ideja roda prelaz ka ideji saznavanja uopšte. Ideja saznavanja je već *sud* ideje, za razliku od života kao njenog pojma. Hegel napušta kantovsku perspektivu razumevanja spoznaje, odnosno, napušta onu njenu dimenziju koja je uslovljena postuliranjem stvari po sebi. Na tragu Fihtea i Šelinga, on momenat razdvajanja vidi kao nužan. Suprotstavljanje onog Ja samom sebi u neodvojivosti formi mišljenja i mišljenog – tj. samosvesti – nije neka „nezgodnost“, već najsvojtvenija priroda samog pojma Ja i pojma uopšte. Ta priroda je, po Hegelovom sudu, „upravo ono što Kant želi da spreči, da bi pouzdano dobio samo predstavu koja se u sebi ne razlikuje, tj. samo *bespojmovnu predstavu*“⁴⁷. U tom duhu on argumentuje da se Kantova „pobeda nad metafizikom“ ogleda u tome što odstranjuje ne samo sva istraživanja koja imaju za svrhu „ono istinito“, već i samu tu svrhu. Drugim rečima, Hegel zamera Kantu da mu nije stalo do odsudnog pitanja o istinitosti saznanja! Kantova kritika „uopšte ne postavlja pitanje koje jedino ima značaj, da li jedan određeni subjekat, ovde *apstraktno Ja predstavljajna*, ima istine po sebi i za sebe“⁴⁸. Time što je „ostao kod pojave“, Kant je *de facto* odustao od pitanja o istinitosti, jer ostajanje kod pojave u isto vreme znači odricanje od pojma i filozofije. Stvar je u tome da sam pojam prekoračuje ono bespojmovno. Do tog uvida Kant nije mogao dospeti zbog početne pretpostavke o rigidnoj razdvojenosti dva „sveta“ i tvrdnje o nespoznatljivosti stvari po sebi. Sam pojam je taj koji sebe nagoni na prevazilaženje onog bespojmovnog. To je njegov viši zahtev, ali i posledica neistinitosti pojave i predstave. Hegelov zaključak je dalekosežan: u biti, on Kantovoj filozofiji odriče istinitost.

To odricanje delom počiva na Kantovom postuliranju stvari po sebi, a delom na hipostaziranju jedne strane konačnosti saznanja u apsolutni odnos saznanja. Saznavanje je u Kantovoj, ali i Fihteovoj filozofiji, još uvek konačno. To znači da pretpostavljena objektivnost za saznanje još nije samo pojam u samom sebi⁴⁹. Istinsko, spekulativno

---

⁴⁷ Ibid., str. 192.

⁴⁸ Ibid., str. 193-194.

⁴⁹ Ibid., str. 199. U tom smislu Hegel govori o strahu od zablude kao strahu od istine, jer taj strah „pretpostavlja *predstave o spoznavanju* kao nekom *oruđu* i

saznanje u onom objektivnom vidi pojam jednako kao i u onom subjektivnom. Princip sve filozofije može biti samo slobodni pojam. Manjkavost Kantovog destruiranja pređašnje metafizike ogleda se u tome što je ta metafizika napadnuta „više prema materiji“. Jakobi je, po Hegelovom sudu, uvideo da je metoda demonstracije metafizike „potpuno vezana za krug krute nužnosti konačnoga, te da *sloboda*, to jest *pojam* i sa njim *sve što je istinito*, leži s one strane te metode, kao nešto za nju nedostižno“⁵⁰. Za razliku od Šelinga, koji smatra da je Kantova „metoda praktičkih postulata“ utemeljujuća za sve moguće sisteme filozofije, Hegel drži da Kant ne uspeva u potpunosti da se oslobodi načina demonstracije pređašnje metafizike te tako ne dospeva ni do istine. Istina se može postići jedino spekulativnim stavom, odnosno, jedino spekulativni stav *jeste* istina.

Delanje se pokazuje kao viša istina spoznavanja. Taj uvid Hegel baštini od Kanta. Međutim, kao što ni pojam trebanja za Hegela nije potonja ili sva istina, tako to nije ni ideja delanja. Oba pojma imaju vlastitu regiju istinitosti, ali u prekoračenju te regije postaju naprosto neistiniti, slično kao što kod Kanta um zapada u zablude kad nastoji da ode iza pojave. Značajnu razliku čini to što je za Kanta *pojava* granica saznanja uopšte. Kod Hegela je, pak, granica trebanja sama sfera moralnog delanja kao ideja dobra, ali i spoznavanje i delanje imaju svoju višu istinu u apsolutnom znanju, kao što ideja života i ideje spoznavanja i delanja imaju svoju višu istinu u apsolutnoj ideji. Trijadička struktura Hegelovog spekulativnog izlaganja pojma ideje podrazumeva da se ideja spoznavanja i ideja delanja razmatraju kao jedinstven momenat samorazvoja ideje. Hegel pokazuje da su mišljenje i delanje momenti koji stoje u nerazdvojivom jedinstvu, pri čemu je delanje ipak viša istina mišljenja, što je opšte misaono dobro nemačke klasične filozofije. Primat trebanja nad bitkom, delanja nad mišljenjem, slobode nad nužnošću na taj se način pokazuje i u sferi ljudske individualne egzistencije. Predstava o napetosti ova dva načina egzistencije u Novovekovnoj filozofiji dobija

---

mediju, kao i *razliku nas samih od tog spoznavanja*“, ali iznad svega pretpostavlja da je ono apsolutno na jednoj strani, a spoznavanje na drugoj (Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 54-55).

⁵⁰ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 227.

svoj pregnantni izraz u dekartovskom dualizmu supstancija. To je otvorilo put za mislioce Nemačkog idealizma i epohalnu ideju o prevratu tradiranog primata teorijskog nad praktičkim. Kod Hegela taj prevrat dobija još rigidniji smisao: ne samo što je ono praktičko iznad onog teorijskog, već njihov međusobni odnos ni u kom slučaju nije disjunktivan. Tek ujedinjeni oni daju zbiljsku apsolutnu ideju, odnosno, zbiljsku slobodu. Slobode nema bez oba momenta. Markuze ističe da način na koji Hegel dokazuje jedinstvo teorijske i praktičke ideje pokazuje „da je on izvršio konačnu preobrazbu povijesti u ontologiju“⁵¹. Čini se, ipak, da je obrnuto: ontologija je preobražena u povest⁵²!

U teorijskoj ideji, subjektivni pojam stoji nasuprot objektivnom svetu, iz koga uzima za sebe određeni sadržaj. U praktičkoj ideji, pojam kao nešto *stvarno* stoji nasuprot *stvarnome*, ali „njegova izvesnost o sebi je izvesnost o njegovoj stvarnosti i nestvarnosti sveta“⁵³. U praktičkoj ideji subjekat dodeljuje samom sebi objektivnost. Stoga se u ideji dobra nalazi određenost pojma koja u sebe obuhvata *zahtevanje* pojedinačne spoljašnje stvarnosti. Dobro ima dostojanstvo apsolutnosti: „Ideja dobra je viša od ideje saznavanja jer ima u sebi ne samo dostojanstvo opšteg, već i dostojanstvo zbiljskog“⁵⁴. Naspram ideje dobra, bitak uvek ostaje određen kao nebitak. Fihteovskom terminologijom: onom Ja uvek se suprotstavlja neko Ne-Ja. Otuda se ideja savršenog dobra postavlja kao apsolutni postulat, ono nedostižno. Ta postulatornost izraz je nedostatka „istinske svesti“ da je momenat stvarnosti u pojmu *dostigao* odredbu bitka. Praktičkoj ideji nedostaje momenat teorijske: „Stoga sama volja jedino ometa postizanje svoga cilja time što se odvaja od saznavanja i što spoljašnja stvarnost za nju ne dobija formu istinski bivstvjućega; zato ideja dobroga može naći svoju dopunu samo u ideji istinitoga“⁵⁵. Taj prelaz volja vrši *sama sobom*, postajući na taj način apsolutna ideja kao

⁵¹ Marcuse, H., *Um i revolucija*, str. 142.

⁵² Ono najvažnije što „pridolazi“ jedinstvu različitih regija zbiljnosti u modernom vremenu je dimenzija vremena „koja se sada pojavljuje kao *povijesno događanje*“ (Kangrga, M., *Praksa, vrijeme, svijet*, Nolit, Beograd 1984, str. 21).

⁵³ Hegel, *Nauka logike*, III tom, str. 228.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 229.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 231.

jedinstvo teorijske i praktičke. Na taj način se stiže do odredišta koje predstavlja jedini predmet i sadržaj filozofije, do apsolutne ideje. Njen samorazvoj je u logici prikazan u čistoj formi, jednako kao što u sferi prirode i duha ona taj samorazvoj ozbiljuje u različitim medijumima. Ono što omogućuje jedinstvo filozofije – kao i jedinstvo zbiljnosti – sama je apsolutna ideja. Priroda i duh su samo različiti načini na koje ona ozbiljuje vlastitu egzistenciju. Hegelov stav da logika samokretanje ideje izlaže kao „iskonsku reč“ dovodi ga u blizinu Šelingovog koncepta stvaranja i izlaganja apsoluta. Međutim, Šelingova *reč* je reč hrišćanske objave, Hegelova reč je reč duha čija je *jedna* objektivacija hrišćanstvo⁵⁶. Ta temeljna distinkcija uslovljava da u Hegelovom sistemu religija ima vrlo visoki rang načina egzistencije apsolutnog duha, ali ipak niži od filozofije.

Logički put od čistog bitka do apsolutne ideje pređen je sa stanovišta samog apsolutnog znanja. Na tom putu je pokazano kako se ono apstraktno razvija u ono konkretno, a gola nužnost u bogatstvo slobode. Hegelova ontologika na taj način prikazuje identitet umnog i zbiljskog u medijumu čistog mišljenja. Apsolutna ideja je ideja slobode, zapravo: sama sloboda. Međutim, u logici je sloboda posmatrana ontologički, te se i njen put od nužnosti do svesti o sebi posmatra ontologički, tj. kao „izlaganje boga pre stvaranja sveta“. Razvoj slobode u stvorenom svetu pripada filozofiji duha. U sferi duha sloboda mora preći isti put od neposrednosti do onog konkretnog, kao i u logici. Likovi slobode potpuno su isti, razlikuje se samo način njihovog pojavljivanja.

CITIRANA LITERATURA

Cirulli, F., *Hegel's Critique of Essence. A Reading of the Wesenlogik*, Routledge, New York and London 2006.

⁵⁶ Otuda razlikovanje „sekularnog Hegela“ i „hrišćanskog Hegela“ (Up. Farr, A., "Fichte's Master/Slave Dialectic: The Untold Story" in: *Fichte, German Idealism and Early Romanticism* (ed. Breazeale, D., Rockmore, T.), Fichte Studien Supplementa, Rodopi, Amsterdam-NY 2010, p. 245) nema uporišta u Hegelovoj filozofiji.

-
- Dussel, A., Enrique, D, "Hegel, Schelling and Surplus Value" in *International Studies in Philosophy*, 38/2006.
- Farr, A., "Fichte's Master/Slave Dialectic: The Untold Story" in: *Fichte, German Idealism and Early Romanticism* (ed. Breazeale, D., Rockmore, T.), Fichte Studien Supplementa, Rodopi, Amsterdam-NY 2010.
- Hajdeger, M., „Onto-teo-loško ustrojstvo metafizike“ u *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd 1982.
- Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, Ljevak, Zagreb 2000.
- Hegel, G. V. F., *Filozofija povijesti*, Bardfin-Romanov, Beograd-Banjaluca 2006.
- Hegel, G. V. F., *Nauka logike I, II, III*, BIGZ, Beograd 1987.
- Henrich, D., *Between Kant and Hegel*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2003.
- Henrich, D., *Hegel im Kontext*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1971.
- Jameson, F., *Valences of the Dialectic*, Verso, London-New York 2009.
- Janke, W., *Die dreifache Vollendung des Deutschen Idealismus. Schelling, Hegel und Fichtes ungeschriebene Lehre*, Fichte Studien Supplementa, Bd. 22, Rodopi, Amsterdam-NY 2009.
- Kangrga, M., *Praksa, vrijeme, svijet*, Nolit, Beograd 1984.
- Lauer, C., *The Suspension of Reason in Hegel and Schelling*, Continuum, London-NY 2010.
- Marcuse, H., *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.
- Marx, K., *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije*, Naprijed, Zagreb 1977.
- Nancy, J.-L., *Hegel. The Restlessness of the Negative*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London 2002.
- Perović, M.A., *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013.
- Perović, M.A., *Filozofske rasprave*, Filozofski fakultet, Zagreb 2011.
- Perović, M.A., *Početak u filozofiji. Uvođenje u Hegelovu filozofiju*, IK Vrkić, Novi Sad 1994.
- Pinkard, T., *German Philosophy 1760-1860. The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, New York 2002.
- Uchida, H., *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, Routledge, London and New York 1988.

MINA ĐIKANOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

LOGIC PRINCIPLE OF FREEDOM
HEGEL'S FOUNDATION OF LOGIC

Abstract: The paper analyses Hegel's foundation of logic as an ontologic. Displaying the key stations of self-development of spirit in the science of logic, Hegel at the same time outlines the course which spirit will follow in every of his manifestations. Thus the relation between necessity and freedom in logic is constitutive for the relation between necessity and freedom – abstract and concrete, being and ought to – in whole philosophical system.

Keywords: Hegel, logic, freedom, necessity, being, essence, notion, idea

Primljeno: 27.8.2020.
Prihvaćeno: 11.11.2020.